

emberek hajthatnának végre erkölcsileg értékes cselekedeteket. Nem hiszem, hogy Kant erre gondolt volna.

Ha az egyetlen ok, amiért a fiú igazat mondott, hogy ezáltal elkerülje a büntudatérzést vagy a rossz publicitást, ha hibája kitudódik, akkor tette nekem nem lenne erkölcsi értéke. Ám ha azért mondott igazat, mert tudta, hogy ez a helyes dolog, akkor cselekedetének van erkölcsi értéke, függetlenül attól, érzett-e ennek kapcsán elégedettséget vagy örömet. Ha a helyes dolgot a helyes okból tette, az ezt kísérő jó érzés nem csökkenti a cselekedet erkölcsi értékét.

Ugyanez igaz Kant altruistájára. Ha pusztán azért segít másoknak, mert ez neki örömet okoz, akkor cselekedetének nincs erkölcsi értéke. Ám ha felismeri, hogy embertársainak segíteni kötelesség, és ennek alapján cselekszik, akkor az öröm, amit ennek kapcsán érez, erkölcsi értelemben nem diszkvalifikálja őt.

A gyakorlatban természetesen kötelesség és hajlam gyakran egyszerre létezik. És gyakran nehéz saját motivációink között is rendet tenni, hát még tisztán látni más emberek motivációit illetően. Kant ezzel tisztában van, ahogy azzal is, hogy nem kizárólag megkeményedett szívű embergyűlölők hajthatnak végre erkölcsileg értékes cselekedeteket. Az embergyűlölő példájával Kantnak az a célja, hogy a kötelességmotivációt elkülönítse, és a szimpátiától és az együttérzéstől mint motivációtól függetlenül vizsgálhassa. És amikor rálelünk a kötelességmotivációra, képesek leszünk jó cselekedeteink azon jellemzőjét felismerni, amely erkölcsi értéket kölcsönöz e cselekedeteknek – jelesen az alapul szolgáló elvet, és nem a következményeit.

Mi a moralitás legfelsőbb princípiuma?

Ha a moralitás azt jelenti, hogy kötelességtől vezettetve cselekszünk, akkor még be kell mutatnunk, hogy mit követel a kötelesség. Ehhez Kantnak arra volt szüksége, hogy meghatározza, mit kell érteni a moralitás legfelsőbb princípiumán. Mi tehát a moralitás legmagasabb princípiuma? Kant az *Alapvetés*ben azt a célt tűzte ki maga elé, hogy megválaszolja ezt a kérdést.

Egyik lehetséges módja annak, hogy megértsük Kant válaszát, ha megnézzük, hogyan kapcsolt össze három nagy eszmét: a moralitást, a szabadságot és a rációt. E három eszmét ellentétek és kettőségek révén magyarázza meg. Használ valamennyi szakmai zsargont is, de ha az ember felfigyel az ezen ellentétek közötti párhuzamokra, jó úton van, hogy megértse Kant erkölcsfilozófiáját. Íme az említett ellentétek:

1. számú ellentét (moralitás): kötelesség, szemben a hajlammal
2. számú ellentét (szabadság): autonómia, szemben a heteronómiával
3. számú ellentét (ráció): kategorikus imperatívusz, szemben a hipotetikus imperatívusszal

Az elsőt az ellentétek sorában, tudniillik a kötelesség és a hajlam kérdését már megvizsgáltuk. Csupán a kötelesség mint motiváció kölcsönözhet erkölcsi értéket egy cselekedetnek. Az alábbiakban a másik kettőt próbálom megmagyarázni.

A második ellentét az akarat meghatározásának két különböző módjáról szól: az autonómiáról és a heteronómiáról. Kant szerint csak akkor vagyunk szabadok, ha akaratunk meghatározása autonóm módon történik, azaz ha az az általunk megszabott törvény alapján működik. Idézzük vissza: a szabadságról gyakran gondoljuk, hogy az nem más, minthogy képesek vagyunk megtenni, amit akarunk, tehát akadály nélkül megvalósíthatjuk vágyainkat. Ám Kantnak erőteljes ellenvetései vannak a szabadság ilyen értelmezésével szemben: ha az ember legelőször is nem maga választotta meg szabadon a vágyait, hogyan lehetne szabad, amikor megvalósítja őket? Kant ezt az ellenvetést az autonómia és a heteronómia közötti ellentét kontextusában fejti ki.

Ha az akaratunk heteronóm, akkor külső, tőlünk független tényező által meghatározott. Ám ez felvet egy nehéz kérdést: ha a szabadság többet jelent, mint vágyaink és hajlamaink követését, akkor egyáltalán ez hogyan lehetséges? Vajon nem minden, amit teszünk, valamilyen külső tényező által determinált vágy vagy hajlam hatására történik?

Michael J. Sandel
Kantrol

A válasz korántsem magától értetődő. Kant megjegyzi, hogy „minden természeti dolog törvények szerint működik”, mint például a természetes szükségletek törvényei, például a fizika, vagy az ok és okozat törvénye.¹³ Ezek a törvények bennünket is magukba foglalnak. Hiszen mi is természeti lények vagyunk, akik nem vonhatják ki magukat a természet törvényei alól. Ám ha képesek vagyunk a szabadságra, akkor képesnek kell lennünk arra is, hogy olyan törvények szerint cselekedjünk, amelyek mások, mint például a fizika törvényei. Kant azzal érvel, hogy minden cselekedetet ilyen vagy olyan törvények irányítanak. Ha cselekedeteinket kizárólag a fizika törvényei irányítanák, akkor nem különböznénk a biliárdgolyótól. Ily módon ha képesek vagyunk a szabadságra, akkor képesnek kell lennünk arra is, hogy olyan törvények alapján cselekedjünk, amelyeket nem valamilyen külső erő kényszerít ránk, hanem magunk választjuk. De honnan jöhetnek az ilyen törvények?

Kant válasza a ráció. Nem csupán érzelmi lények vagyunk, akiket az érzékeink által közvetített élvezet vagy fájdalom vezet. Racionális lények is vagyunk, akik képesek a gondolkodásra. Ha a ráció határozza meg az akaratomat, akkor az akarat lesz az az erő, amelyet választhatok, és amely független a természet vagy a hajlam diktátumától. (Figyeljünk fel arra, hogy Kant nem állítja: a ráció mindig irányítja az akaratunkat. Pusztán csak annyit mond: mivel képesek vagyunk szabadon cselekedni egy saját magunk által adott törvénynek megfelelően, akkor ez azt jelenti, hogy a ráció képes akaratunk irányítására.)

Természetesen Kant nem az első filozófus, aki azt állítja, hogy az emberi lények képesek a rációra. Ám ahhoz, hogy megértsük az ő felfogását a rációról, csakúgy, mint a szabadsággal és a moralitással foglalkozó gondolatát, az átlagosnál nagyobb erőfeszítésre van szükség. Az empirikus filozófusok számára, ideértve az utilitáriánusokat, a ráció teljes mértékben eszköz. Lehetővé teszi, hogy meghatározzuk azokat a módokat, amelyek révén bizonyos célokat elérünk – olyan célokat, amelyeket nem a ráció határoz meg számunkra. Thomas Hobbes a rációt „a vágyak cserkészének”, míg David Hume „a szenvedélyek rabszolgájának” nevezte.

Az utilitáriánusok szerint az emberi lények képesek a rációra, de csak ha az eszköz. A ráció működése, szerintük, nem arra szolgál, hogy meghatározza, milyen célokat érdemes elérni. A feladata pusztán annyi, hogy meghatározza, mekkora a maximális hasznossága annak, ha kielégítjük azokat a vágyakat, amelyek éppen bennünk vannak.

Kant visszautasítja, hogy a rációt ilyen alárendelt szerepbe kényszerítsék. Számára a ráció nem a szenvedélyek rabszolgája. Ha a ráció csak ennyiből állna, akkor Kant szerint jobban járnánk, ha csak ösztöneink lennének.¹⁴

Kant a rációról – a moralitással kapcsolatos gyakorlati rációról – úgy vélekedik, hogy az nem instrumentális, hanem „tisztan gyakorlati ész, amely a priori irányít, függetlenül mindennemű empirikus céltól”.¹⁵

Kategorikus és hipotetikus imperatívusz

Hogyan képes erre a ráció? Kant két módot különböztet meg, ahogy a ráció képes az akaratot irányítani, azaz két különböző imperatívuszt. Az egyik a hipotetikus imperatívusz. A hipotetikus imperatívuszok az instrumentális rációt alkalmazzák: ha X-et akarod, csináld Y-t. Ha jó üzleti hírnévre törekszel, ne csapd be az ügyfeleidet.

Kant a hipotetikus imperatívuszokat, amelyek mindig feltételesek, összehasonlítja azzal a fajta imperatívusszal, amely feltétlen, és amit kategorikus imperatívusznak nevez. „A hipotetikus imperatívuszok egy olyan lehetséges cselekedet gyakorlati szükségességére utalnak, amely eszköz valaminek az elérésére...”, írja Kant, a kategorikus imperatívusz pedig az, amelyik „valamilyen cselekedetet önmagáért valóan”, nem pedig egy másik célra vonatkoztatva állít objektíve szükségszerűnek.¹⁶ A kategorikus jelző szakmai zsargonnak tűnhet, de nincs messze a hétköznapi szóhasználatától. „Kategorikusan” Kant „feltétlent” ért. Például, amikor egy politikus kategorikusan cáfolva rágalomnak minősít valamit, a tagadás nem egyszerűen határozott, hanem feltétlen – mindenfajta kitérő vagy kibúvó nélkül. Hasonlóképpen egy kategorikus kötelezettség vagy jog a körülményektől függetlenül érvényes.

Kant számára a kategorikus imperatívusz kategorikusan érvényes – tehát minden további célra tekintet nélkül és attól függetlenül. Nem a cselekedet lényegére és annak feltételezett eredményeire vonatkozik, hanem a formájára és a princípiumra, amelyből következik. Azt pedig, hogy mi az, ami a lényegét tekintve jó a cselekedeteinkben, az elméleti hozzáállás adja meg, függetlenül attól, hogy mik lesznek a következmények. Kant érvelése szerint csak a kategorikus imperatívusz alkalmas arra, hogy „az erkölcsiség imperatívuszának” nevezhessük.¹⁷

Most érünk el a három párhuzamos ellentét közötti kapcsolathoz. Ahhoz, hogy autonóm értelemben szabadok legyünk, cselekedeteink alapja nem a hipotetikus, hanem a kategorikus imperatívusz kell, hogy legyen.

A fentiek egy nagy kérdés megválaszolását követelik: mi a kategorikus imperatívusz, és mit követel tőlünk? Kant szerint a kategorikus imperatívusz olyan gyakorlati törvény, amelyik teljesen, „mindenfajta további mozgatórugó nélkül, önmagában is” parancsol.¹⁸ A kérdést tehát egy olyan törvény eszméjéből kiindulva válaszolhatjuk meg, amely bennünket mint racionális lényeket kötelez, függetlenül konkrét céljainktól és szándékainktól. Végül is mi ez?

Kant számos megfogalmazást kínál a kategorikus imperatívuszra, amelyek szerinte mind ugyanarról szólnak.

1. számú kategorikus imperatívusz: a maxima általánosítása

Az első verziót Kant az univerzális törvény formulájának nevezi: „Cselekedj úgy, mintha cselekedeted maximájának akarataod révén általános természettörvénnyé kellene válnia.”¹⁹ „Maximán” egy szabályt vagy elvet ért, amely okot ad a cselekvésre. Lényegében azt mondja, hogy csak olyan elvek alapján cselekedjünk, amelyeket ellentmondás nélkül általánossá tehetünk. Hogy megértsük, mit ért Kant e bevallottan absztrakt teszten, nézzünk egy konkrét erkölcsi kérdést: helyes-e olyan ígéretet tenni, amelyről tudjuk, hogy nem leszünk képesek betartani?

Mondjuk, nagy szükségünk van pénzre, és valakitől kölcsönkérünk. Pontosan tudjuk, hogy belátható időn belül nem leszünk képesek azt visszafizetni. Megengedhető-e erkölcsi értelemben, hogy felvegyük ezt a kölcsönt, azt a hamis ígéretet téve, hogy hamarosan visszafizetjük, jöllehet, pontosan tudjuk, hogy az ígéretünket nem leszünk képesek megtartani? Vajon a hamis ígéret összhangban lesz-e a kategorikus imperatívusszal? Kant válasza: természetesen nem. Ha ellenőrizni akarjuk, hogy vajon a hamis ígéret összhangban van-e a kategorikus imperatívusszal, meg kell próbálnunk általánosítani azt a maximát, amely alapján cselekedni készülünk.²⁰

Mi a maxima ebben az esetben? Valami ilyesmi lehet: „Akárhányszor valakinek nagy szüksége van pénzre, kérjen kölcsön, ígérje meg, hogy visszafizeti, noha tudja, hogy nem lesz képes.” Ha megpróbáljuk ezt a maximát általánosítani és egyszersmind ennek alapján cselekedni, mondja Kant, fel fogunk fedezni egy ellentmondást: ha mindenki hamis ígéretet tesz, amikor pénzre van szüksége, senki nem fog az ilyen ígéreteknak hinni. Valójában nem is lesz olyan dolog, hogy ígéret, hiszen a hamis ígérek általánossá válása aláássa az ígérek betartásának intézményét. Ám ekkor haszontalanná, sőt irracionálissá válik, hogy pénzt kérjünk kölcsön ígérekkel. Ez bizonyítja, hogy a hamis ígéret erkölcsileg rossz, és ellentétben áll a kategorikus imperatívusszal.

Vannak, akik nem tartják meggyőzőnek Kant kategorikus imperatívuszának ezt a verzióját. Az univerzális törvény megfogalmazása egy kicsit hasonlít arra az erkölcsi közhelyre, amit a felnőttek használnak azon kisgyerekek korholására, akik a sorban előre tolazkodnak, vagy mások szavába vágnak. „Mi lenne, ha mindenki ezt tenné?” Ha mindenki hazudik, senki szavában nem lehetne bízni, és mindannyian rosszabbul járnánk. Ha ez az, amit Kant mond, akkor érvelése a következményekre épít – a hamis ígéretet nem elvi alapon utasítja el, hanem annak valószínűleg káros hatásaiért vagy következményeiért.

Nem kisebb gondolkodó, mint John Stuart Mill fogalmazta meg ezt az ellenvetést Kanttal szemben. Ám Mill félreértette Kant gondolatát.

Kant számára annak bizonyítása, hogy képesek vagyunk-e a cselekedeteink alapjául szolgáló maximát általánosítani és még ezután is cselekedni annak alapján, nem azt a célt szolgálja, hogy a lehetséges következményeken spekuláljon. Valójában ez egy teszt annak bemutatására, hogy a maxima összhangban van-e a kategorikus imperatívusszal. Egy hamis ígéret nem azért rossz morálisan, mert széles értelemben aláássa a társadalmi bizalmat (jóllehet ez nagyon is megtörténhet). Azért rossz, mert ezáltal a szükségleteinket és vágyainkat (ebben az esetben a pénz iránt) mindenki másé elé helyezzük. Az általánosítási próba erőteljes erkölcsi igényt fogalmaz meg: ez egy lehetséges módja annak, hogy ellenőrizzük, vajon nem helyezzük-e a cselekedet révén, amit éppen készülünk végrehajtani, érdekeinket és speciális körülményeinket mindenki más érdekei és körülményei elé.

2. számú kategorikus imperatívusz: kezeld az embereket célként

A kategorikus imperatívusz morális ereje világosabbá válik Kant második meghatározásában: az emberiség mint önmagáért való cél hangsúlyozásában. Kant a következőképpen vezeti be a kategorikus imperatívusz második verzióját: az erkölcsi törvényt nem alapozhatjuk egyetlen parciális érdekre sem, mert akkor az csak olyan emberekre vonatkozna, akiknek ez a céljuk. Feltéve azonban, hogy „van valami, aminek létezése önmagában abszolút értékkel bír, ami mint önmagában vett cél meghatározott törvények alapja lehet”, akkor ebben és csak is ebben lelhetjük fel egy lehetséges kategorikus imperatívusz, azaz gyakorlati törvény alapját.²¹

Mi lehet az, aminek mint önmagáért való célnak abszolút értéke van? Kant válasza: az emberiség. „Azt mondom tehát: az ember és általában minden eszes lény öncélként létezik, s nem pusztán eszközként, amely egy másik akarat tetszés szerinti használatára szolgál.”²² Kant emlékeztet bennünket arra, hogy ez az alapvető különbség az emberek és a dolgok között. Az emberek racionális lények, és nem csupán relatív értékük van, de ha egyáltalán létezik valami, ami abszolút, belső értékkel rendelkezik, azok mi vagyunk. A racionális lényeknek tehát méltóságuk van.

Ez a gondolatmenet vezeti el Kantot a kategorikus imperatívusz második megfogalmazásához: „Cselekedj úgy, hogy az emberiségre, mind saját személyedben, mind bárki máséban mindenkor mint célra, sohasem mint pusztán eszközre legyen szükséged.”²³ Ez az emberiségről mint önmagáért való célról szóló meghatározás.

Foglalkozzunk ismét a hamis ígérettel. A kategorikus imperatívusz második megfogalmazása egy kicsit más szemszögből segít megértenünk, miért rossz ez a dolog. Amikor azt ígérjük valakinek, hogy visszafizetjük a pénzt, amit kapunk tőle, bár tisztában vagyunk vele, hogy nem fogjuk tudni visszafizetni, valójában manipulálunk. Felhasználjuk a másikat mint eszközt a pénzügyi gondjaink megoldására, nem pedig úgy tekintünk rá mint önmagáért való célra, valamire, ami méltó a tiszteletre.

Vegyük most az öngyilkosság esetét. Érdekes megjegyezni, hogy mind a gyilkosság, mind az öngyilkosság ellentétben áll a kategorikus imperatívusszal, ráadásul ugyanabból az okból. A gyilkosságról és az öngyilkosságról gyakran gondoljuk, hogy erkölcsi értelemben két különböző dologról van szó. Másvalaki meggyilkolása azt jelenti, hogy akarata ellenére megfosztjuk az életétől, míg az öngyilkosságra az elkövető döntése alapján kerül sor. Ám Kant azon felfogása, miszerint az emberiséget mint önmagáért való célt értelmezi, a gyilkosságot és az öngyilkosságot ugyanarra az alapra helyezi. Amikor valaki gyilkosságot követ el, elveszi valakinek az életét valamilyen önös érdekből, legyen az bankrablás, a politikai hatalom megszilárdítása, vagy éppen egy dühkitörés. Az áldozatot eszközként használja, nem tisztelve az emberiséget mint önmagáért való célt. Ez az oka annak, hogy a gyilkosság megsérti a kategorikus imperatívuszt.

Kant számára az öngyilkossággal éppígy áll a helyzet. Ha végzünk magunkkal, hogy elkerüljünk valamilyen fájdalmas körülményt, eszközként használjuk magunkat, hogy szenvedésünket enyhítsük. Ám Kant emlékeztet arra, hogy az ember nem tárgy, „nem olyan valami, amit egyszerűen eszközként használnak”. Éppoly kevés jogunk van saját magunk „emberisége” felől rendelkezni, mint bárki másé felől. Kant számára az öngyilkosság ugyanazon ok miatt rossz, mint

a gyilkosság. Mindkettő dolognak tekinti az embert, és nem tiszteli az emberiséget mint önmagáért való célt.²⁴

Az öngyilkosság példája rámutat Kant álláspontjának egy fontos mozzanatára a kötelességet illetően, hogy tisztelnünk kell embertársainkat. Kant számára önmagunk tisztelete és a mások iránt tanúsított tisztelet ugyanarról a tőről fakad. A kötelesség, hogy tiszteletet adjunk, olyan kötelesség, amellyel embertársainknak mint racionális lényeknek, az emberség hordozóinak tartozunk. Ebből a szempontból teljesen érdektelen, hogy konkrétan melyik embertársunkról van szó.

Különbség van a tisztelet és a többi emberi viszonyulás között. A szeretet, a rokonszenv, a szolidaritás és a baráti érzés olyan erkölcsi érzések, amelyek egyes emberekhez közelebb visznek bennünket, mint másokhoz. Ám az embertársai méltósága iránt érzett tiszteletnek semmi köze ahhoz, hogy az adott személynek milyen konkrét adottságai vannak. A kanti tisztelet nem hasonlít a szeretetre, a rokonszenvre, a szolidaritásra vagy a baráti érzésekre. Ezek miatt egyes emberek iránt nagyobb vonzalmat érzünk, mint mások iránt. Szeretjük a feleségünket és a családunk tagjait. Rokonszenvet érzünk olyan emberek iránt, akikkel azonosulunk. Szolidárisak vagyunk barátainkkal és akikkel azonos nézeteket vallunk.

Ám a kanti tisztelet az emberi mivoltunkat mint olyat tiszteli, azt a racionális képességet, amely mindannyiunkban kivétel nélkül lakozik. Ez a magyarázata annak, hogy ha megsértjük ezt a képességet saját magunkban, az éppannyira elutasítandó, mintha bárki másban sértjük meg. Ezzel magyarázható az is, hogy a tisztelet kanti elve miért illeszkedik olyan jól az egyetemes emberi jogok doktrínájához. Kant számára az igazságosság azt követeli, hogy minden ember személyiségjogait tiszteljük, függetlenül attól, hol élnek vagy mennyire ismerjük őket, pusztán csak azért, mert emberi lények, akik képesek a rációra, és ezért méltók a tiszteletre.

Moralitás és szabadság

Láthatjuk tehát a kapcsolatot, ahogy Kant elgondolta, a moralitás és a szabadság között. Erkölcsösen cselekedni annyit jelent, hogy a kötelességünk alapján cselekszünk – az erkölcsi törvénnyel összhangban. Az erkölcsi törvény nem más, mint egy kategorikus imperatívusz, egy elv, amely azt követeli, hogy minden embernek mint önmagáért való célnak adjuk meg a tiszteletet. Csak akkor cselekszünk szabadon, ha a kategorikus imperatívusszal összhangban tesszük ezt. Ugyanis mindahányszor valamely hipotetikus imperatívusszal összhangban cselekszünk, valamely rajtunk kívülálló erő által számunkra előírt érdek vagy cél érdekében járunk el. Ám ebben az esetben igazán nem vagyunk szabadok; akaratunkat nem saját magunk, hanem valamilyen külső erő határozza meg: körülményeink kényszerítő ereje, vagy azok az igények és vágyak, amelyek abban a pillanatban éppen bennünk lakoznak.

Csak akkor kerülhetjük el a természet vagy a körülmények kényszerítő erejét, ha autonóm módon cselekszünk egy olyan törvény alapján, amelyet saját magunk állapítunk meg magunk számára. Egy ilyen törvény független kell, hogy legyen konkrét igényeinktől és vágyainktól. Így hát Kant sokat követelő felfogása a szabadságról és a moralitásról összekapcsolódik. Szabadon, tehát autonóm módon cselekedni és erkölcsösen cselekedni a kategorikus imperatívusz alapján egy és ugyanaz.

A moralitásról és a szabadságról ily módon gondolkodva Kant eljut a haszonelvűség megsemmisítő kritikájáig. Kudarcot kellett vallania annak a kísérletnek, hogy a moralitást valamilyen partikuláris érdekre vagy vágyra (amilyen a boldogság vagy a hasznosság) alapozzák. Mert ha bármilyen elvet érdekre alapoznak, sohasem a kötelességre, hanem a cselekedet – bizonyos érdekből fakadó – szükségyszerűségére bukkantak. Emiatt azonban „az imperatívusz mindenkor csak feltételes lehetett, és egyáltalán nem volt alkalmas arra, hogy morális parancs legyen”.²⁵

Kérdések Kanthoz

Kant morálfilozófiája erőteljes és meggyőző. Ám nem könnyű megérteni, különösen nem első olvasásra. Ha Ön, kedves olvasó eddig a pontig követett, akár több kérdése is felmerülhetett. Íme négy különösen fontos kérdés:

1. számú kérdés: *Kant kategorikus imperatívusza azt mondja, hogy minden embert mint önmagáért való célt kell tisztelnünk. Vajon nem ugyanarról van szó, mint az arany szabályról („Bánj úgy másokkal, ahogy elvárod, hogy ők bánjanak Veled!”)?*

Válasz: Nem. Az arany szabály azon a függő tényen alapul, hogy az emberek milyen bánásmódot szeretnének magukkal szemben. A kategorikus imperatívusz azt követeli, hogy vonatkoztassunk el az ilyen függőségektől, és az embereket mint racionális lényeket tiszteljük, függetlenül attól, hogy ők mit akarnak egy adott szituációban.

Tételezzük fel: Ön értesítést kap, hogy a bátyja egy autóbalesetben meghalt. Idős beteg édesanyja egy otthonban él, és a fia után érdeklődik Öntől. Ön vívódik, hogyan döntsön; elmondja az igazságot, vagy kímélje meg az idős asszonyt a sokktól és a fájdalomtól. Mi a helyes eljárás? Az arany szabály azt kérdezi: Ön mit szeretne, hogyan bánjanak Önnel egy ilyen helyzetben? A válasz természetesen nagyon is különböző lehet. Van, aki egy ilyen kiszolgáltatott helyzetben azt szeretné, ha megkímélnék az igazságtól, mások viszont tudni akarják azt, bármennyire fájdalmas is. Talán Ön azt gondolja, ha Ön lenne az édesanyja helyében, azt szeretné, hogy megkímélnék ettől a hírtől.

Ám Kant számára ez rossz kérdésfeltevés. Nem az a fontos, hogy Ön (vagy az édesanyja) miképp érezze az adott esetben, hanem hogy mit jelent az emberek – akik méltók a tiszteletre – racionális lényként való kezelése. Ez olyan eset, amikor az együttérzés egy dolgot diktál, a kanti tisztelet egy másikat. A kategorikus imperatívusz szempontjából hazudni az idős asszonynak az érzéseire való tekintettel akár azt is jelentheti, hogy eszközként használjuk a saját jóléte érdekében, ahelyett, hogy tisztelnénk őt mint racionális lényt.

2. számú kérdés: *Kant, úgy tűnik, azt állítja, hogy a kötelesség alapján eljárni és autonóm módon cselekedni egy és ugyanaz. Hogyan lehetséges ez? A kötelesség alapján történő cselekvés azt jelenti, hogy engedelmeskedünk egy törvénynek. Hogyan egyeztethető össze a szabadsággal az, ha alávetem magam egy törvénynek?*

Válasz: A kötelesség és az autonómia egyetlen speciális esetben jár kéz a kézben: amikor mi vagyunk annak a törvénynek az alkotói, amelynek kötelességünk, hogy engedelmeskedjünk. A méltóságunk, hogy szabad emberek vagyunk, nem abban áll, hogy alávetjük magunkat egy erkölcsi törvénynek, hanem, hogy szerzői vagyunk. Mert abban semmi emelkedettség nincs, hogy valaki alá van vetve az erkölcsi törvénynek, de abban már nagyon is van, hogy „együttal törvényhozó is”, és csakis ezért van „alárendelve a törvénynek”. Amikor a kategorikus imperatívuszunk engedelmeskedünk, akkor egy olyan törvénynek engedelmeskedünk, amelyet mi választottunk. Az ember méltósága éppen abban a képességében rejlik, hogy „általános törvényhozó tud lenni, ámbár csak azzal a feltétellel, hogy együttal alá is van vetve ugyanennek a törvényhozásnak”.²⁶

3. számú kérdés: *Ha az autonómia azt jelenti, hogy egy általunk választott törvény alapján cselekszünk, mi a garancia arra, hogy mindenki ugyanazt az erkölcsi törvényt választja? Ha a kategorikus imperatívusz az akaratom terméke, vajon nem nagyon is valószínű, hogy különböző emberek különböző kategorikus imperatívuszokkal állnak elő? Kant, úgy tűnik, azt gondolja, hogy mi mindannyian megegyezünk egy közös erkölcsi törvényben. Ám miként lehet bizonyos abban, hogy a különböző emberek nem fognak különbözőképpen gondolkodni, és ennek eredményeképpen különböző erkölcsi törvényekhez eljutni?*

Válasz: Amikor akaratunk révén eljutunk az erkölcsi törvényhez, akkor nem úgy választjuk ki, mint te meg én, konkrét személyek, akik vagyunk, hanem racionális lények, akik részt veszünk abban, amit Kant „tisztá gyakorlati észnek” nevez. Ezért tévedés azt hinni, hogy az erkölcsi törvény tőlünk, egyénektől függ. Természetesen ha partikuláris érdekeinkből, vágyainkból és céljainkból kiindulva gondolkodunk, számos elvhez juthatunk el. Ám ezek nem morális elvek, csupán

prudenciálisak, azaz a józan mérlegelés termékei. Ha azonban a tiszta gyakorlati ész alapján állunk, elvonatkoztatunk partikuláris érdekeinktől. Ez azt jelenti, hogy mindenki, aki a tiszta gyakorlati ész alapján áll, ugyanarra a következtetésre fog jutni, ugyanahhoz az egyetlen (univerzális) kategorikus imperatívuszhoz fog elérni. „A szabad akarat és az erkölcsi törvények hatálya alatt álló akarat tehát egy és ugyanaz.”²⁷

4. számú kérdés: *Kant úgy érvel, hogy ha a moralitás több, mint józan kalkuláció, akkor a kategorikus imperatívusz formáját kell, hogy öltse. Ám honnan tudhatjuk, hogy létezik moralitás az erő- és érdekviszonyoktól függetlenül? Egyáltalán, lehetünk valaha is biztosak abban, hogy képesek vagyunk autonóm módon, szabad akaratral cselekedni? Mi történik akkor, ha a tudósok felfedezik (az agyműködés lefényképezése útján vagy a kognitív neurotudományok segítségével), hogy valójában nincs is szabad akaratunk. Vajon ez cáfolni fogja Kant morálfilozófiáját?*

Válasz: az akarat szabadsága nem olyasvalami, aminek a létezését a tudomány bizonyíthatja vagy cáfolhatja, ahogy a moralitását sem. Igaz, hogy az emberi lények a természet világában laknak. Bármit, amit teszünk, le lehet írni fizikai vagy biológiai szempontból. Ha felemelem a kezem, hogy szavazzak, cselekedetem leírható az izmok, az idegsejtek, a szinapszis vagy a sejtek működéseként. Ám leírható eszmék és hitek kontextusában is. Kant azt mondja, hogy kénytelenek vagyunk mindkét szempontból – a fizika és biológia tapasztalati világa és a szabad emberi lények „intelligibilis” világa szempontjából – értelmezni magunkat.

E kérdés teljesebb megválaszolása érdekében egy kicsivel többet kell szólnom e két szempontról. Az emberi természet és a cselekedeteinket irányító törvények két lehetséges megközelítéséről beszélünk. Kant így írja le ezt a két megközelítést:

Az eszes lény „két álláspontból veheti tehát szemügyre magát és ismerheti meg erői használatának, következésképpen valamennyi cselekedetének törvényeit: először, amennyiben az érzéki világhoz tartozik, természettörvények (heteronómia) alapján, másodszor mint

az intelligibilis világ része, olyan törvények alapján, amelyek a természettől függetlenek, lévén nem empirikus eredetűek, hanem egyedül az emberben gyökereznek.”²⁸

E két megközelítés közötti ellentét csatlakozik ahhoz a háromhoz, amelyről már szoltunk:

1. számú ellentét (moralitás): kötelesség, szemben a hajlammal
2. számú ellentét (szabadság): autonómia, szemben a heteronómiával
3. számú ellentét (ráció): kategorikus imperatívusz, szemben a hipotetikus imperatívusszal
4. számú ellentét (megközelítés): értelmi, szemben az érzéki világgal

Mint természeti lény az érzéki világ része vagyunk. Cselekedeteinket a természet törvényei, az ok és okozat szabályai irányítják. Az emberi aktivitásnak ezt az aspektusát a fizika, a biológia és a neurotudományok írják le. Racionális lényként az értelmi világot lakjuk. Itt függetleníthetjük magunkat a természet törvényeitől, képesek vagyunk az autonómiára, valamint arra, hogy olyan törvény alapján cselekedjünk, amelyet mi adunk saját magunknak.

Kant úgy érvel, hogy csak ezen második (értelmi) megközelítés alapján nevezhetjük magunkat szabadnak: „Az érzéki világ meghatározó okaitól való függetlenség ugyanis (mert az ész mindenkor magának kell, hogy tulajdonítsa meghatározó okait) szabadság.”²⁹

Ha csupán tapasztalati lények lennénk, nem volnánk képesek a szabadságra; akaratunk bármely megnyilvánulását valamilyen érdek vagy vágy befolyásolná. Minden választásunk heteronóm választás lenne, amelyet valamilyen cél hajszolása irányítana. Az akaratunk soha nem lenne az első ok, csupán valamilyen azt megelőző ok következménye, ilyen vagy olyan impulzus vagy hajlam eszköze.

Ha szabad lényként gondolkodunk magunkról, nem tarthatjuk magunkat pusztán empirikus lényeknek. „Ha szabadnak gondoljuk magunkat, akkor az értelmi világ tagjaivá válunk, s az akarat autonómiáját éppúgy felismerjük, mint annak következményét, a moralitást.”³⁰

Visszatérve tehát a kérdéshez, hogyan lehetségesek a kategorikus imperatívuszok? Csak úgy, hogy „A szabadság eszménye engem

egy intelligibilis világ tagjává tesz.”³¹ Az az elgondolás, hogy képesek vagyunk szabadon cselekedni, erkölcsi felelősséget vállalni cselekedeteinkért, másokat erkölcsileg felelősnek tartani cselekedeteikért, azt igényli, hogy magunkra ebből a szempontból tekintsünk – egy szabad lény, és nem egy tárgy szemszögéből. Ha valóban ellenkezni akarunk ezzel az elgondolással, azt állítva: az emberi szabadság és a morális felelősség pusztán illúzió, Kant nem tudja bebizonyítani, hogy tévedünk. Ám nehéz, ha ugyan nem lehetetlen lenne magunkról képet alkotni, életünknek értelmet kölcsönözni a szabadság és moralitás valamilyen eszméje nélkül. És bármely ilyen eszme, Kant véleménye szerint, visszavisz bennünket a két megközelítéshez, amely közül az egyik a szabad lényekről, a másik a tárgyakra szól. Ha megértjük e gondolatmenet erejét, láthatjuk, hogy a tudomány miért képtelen bebizonyítani vagy cáfolni a szabadság lehetőségét.

Ne felejtjük, Kant nem tagadja, hogy nem csupán racionális lények, az értelmi világ lakói vagyunk. Ha csupán azok lennénk, és nem irányítanának bennünket a természet törvényei és determinációi, akkor valamennyi cselekedetünk „mindenkor megfelelne az akarat autonómiájának”.³² Mivel azonban egyidejűleg mindkét világot lakjuk – a szükségszerűségek világát és a szabadság világát –, potenciálisan mindig lesz különbség aközött, amit teszünk és amit tennünk kéne, valamint aközött, ahogy a dolgok mennek és ahogy menniük kéne.

Másképpen szólva: a moralitás nem tapasztalati. Bizonyos távolságra van a világtól. Ítéletet alkot a világról. A tudomány átütő ereje és felismerései dacára nem képes morális kérdések megválaszolására, mert az érzékek világában működik. Ennélfogva a legszubtilisabb filozófia és a legközöségesebb emberi ész egyaránt képtelen arra, hogy „csűrös-csavarással eltüntesse a szabadságot”.³³ Kant hozzátehetné volna, hogy erre a kognitív tudományok sem képesek, bármennyire fejlettek. A tudomány képes a természet tanulmányozására, kutathatja az empirikus világot, de nem képes a morális kérdések vizsgálatára, vagy cáfolni a szabad akarat létezését. Ez azért van így, mert a moralitás és a szabadság nem tapasztalati koncepciók.

Nem bizonyíthatjuk, hogy léteznek, viszont arra sem vagyunk képesek, hogy értelmet találjunk erkölcsi életünkben, ha nem tételezzük fel a létezésüket.

Szex, hazugság és politika

Az egyik módja annak, hogy Kant erkölcsfilozófiáját tárgyaljuk, ha megnézzük, hogyan alkalmazta azt konkrét kérdések megvitatása során. Három ilyen kérdést szeretnék szemügyre venni: a szex, a hazugságok és a politika kérdését. A filozófusok nem feltétlenül a legalkalmasabbak arra, hogy elméleteiket kipróbálják a gyakorlatban. Ám Kant ilyen jellegű erőfeszítései önmagukban is érdekesek, egyszersmind segítenek, hogy jobban megértsük filozófiája egészét.

Kant érvei a szex ellen

Kant nézetei a szexuális moralitást illetően hagyományosak, és konzervatívnak tekinthetők. Ellenez mindenfajta elképzelhető szexuális tevékenységet, kivéve a házastársak közötti nemi érintkezést. Az, hogy Kant nézetei a szexről mennyire következnek morálfilozófiájából, kevésbé érdekes, mint az alapgondolat, amelyet tükröznek, tudniillik hogy nem birtokoljuk saját magunkat, és nem is rendelkezünk magunk felett. Ellenzi az alkalmi szexet (amin a házasságon kívüli szexet érti) akkor is, ha kölcsönös hozzájáruláson alapul, mivel mindkét fél lealacsonyítja és eltárgyasítja. Az alkalmi szex elítélendő, mert kizárólag a szexuális vágy kielégítését célozza, nem pedig a partnerek emberségének tiszteletét. „A vágy, amelyet a férfi a nő iránt érez, nem abból fakad, hogy a nő emberi lény, hanem abból, hogy nő; az, hogy a nő emberi lény, nem érdekli a férfit; vágyának csupán a nő szexualitása a tárgya.”³⁴

Hiába szolgál az alkalmi szex mind a két fél megelégedésére, „mindketten megbecstelenítik a másik emberi természetét. A humanitásból eszközt csinálnak, ami vágyaik és hajlamaik kielégítését szolgálja.”³⁵ (Hamarosan megtárgyaljuk azokat az okokat, amelyek miatt Kant úgy véli, hogy a házasság a fizikai örömről túl felmagasítja a szexet, és megtölti emberi méltósággal.)